

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ПІД ВПЛИВОМ УКРАЇНОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ У 1907–1914 рр.

В статті розглядається вплив на процес формування національної свідомості українців появи україномовних періодичних видань на початку ХХ ст. Підкреслено роль діячів українського національного руху у теоретичному обґрунтуванні української національної ідеї, зокрема М. Грушевського. Показано поширення національної свідомості у повсякденне життя українців через діяльність книгарні та магазину ЛНВ.

Ключові слова: національна свідомість, національна ідея, ЛНВ, М. Грушевський, редакційний комітет ЛНВ.

Серед основних чинників розбудови незалежної України чільне місце займає національна свідомість як засіб консолідації та інтеграції зусиль нації. Національна свідомість включає теоретичні, буденні, масові ідеї, культурні надбання, що утворюють духовну основу нації. До сталих конструктивних параметрів національної свідомості відносять національний характер, національну ідею. В сучасних умовах перед Україною постає одна з найголовніших проблем – формування громадянського суспільства, що не можливо без високого рівня національної свідомості.

Необхідно зазначити, що різним аспектам української національної свідомості (філософським, історичним, політологічним, соціально-психологічним) присвячені дослідження вітчизняних вчених, зокрема В. Андрущенко, І. Бичка, Л. Губерського, І. Данилюка, О. Забужко, В. Кафарського, І. Кресіної, С. Макарчука, Л. Нагорної, В. Сергійчука, В. Смолія, А. Фартушного, О. Шморгуна та ін. Аналіз наукових розвідок з даної проблеми засвідчив досить широкий спектр думок та відсутність універсального визначення поняття «національної свідомості». На нашу думку, варто погодитись з І. Кресіною, яка наголошує, що національна свідомість – це «складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвою»¹.

Заслуговує на увагу, відносно теми нашого дослідження, виділення чинників впливу на формування національної свідомості запропоноване Ю. Панічем. Умовно автор поділяє їх на три великі групи: об'єктивні, практично-духовні, технологічні. Останні, на думку Ю. Паніча, мають найголовніше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян.

До першої умовної групи чинників входить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об'єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи факторів суттєвий, можливо фундаментальний, але не абсолютний.

До другої групи слід зарахувати властиві нації стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, народні промисли, розваги, ігри тощо), історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині. Всі вони реально впливають на формування національної свідомості. Але технологічні чинники, серед яких важливим показником формування національної свідомості є ЗМІ, потребують аналізу через їх специфіку².

Метою статті є: з'ясувати роль україномовної періодики, зокрема «Літературно-наукового вістника» та діяльність редакцій, книгарень у формуванні національної свідомості українців у 1907–1914 роках. На нашу думку, це унікальний період у формуванні національної свідомості в Наддніпрянській Україні, коли одночасно були поєднані теоретичні, у вигляді розробки національної ідеї та практичні кроки національної інтелігенції.

В умовах, коли Україна територіально перебувала у складі інших держав, які мали свою національну ідеологію і політику, свої інтереси щодо підлеглих територій і народів, українська національна ідея визнавалась реакційною, а її провідники піддавались репресіям. Такі явища були характерні для періоду становлення української періодики на Наддніпрянській Україні.

Можливість до легального розвитку преси на Наддніпрянській Україні надала російська революція 1905–1907 рр., яка сприяла піднесенню національних прагнень на цій території.

Насамперед, це процеси завершення націотворення, що включали поновлення соціально-класової структури суспільства, інтеграцію елементів його економічної інфраструктури та подальший розвиток національної ідеології. Важливе місце в цьому процесі займала преса, умови для розвитку якої виникають на підставі Закону про тимчасові правила про друк в Російській імперії від 24 листопада 1905 року та Указу від 26 квітня 1906 року. За періодизацією Ігнатієнка В. І. починається третій період в розвитку української періодики – з 1905 до 1914 – головною рисою якого було виникнення та розвиток преси на території Наддніпрянської України³.

Вже на початковому етапі зародження українських видань на Наддніпрянській Україні серед свідомої інтелігенції поширюється розуміння необхідності розвитку національної преси як важливого фактора національного відродження. Одним з перших оцінив роль преси В. Доманицький. В огляді, присвяченому розвитку української преси в 1906 році, він показує мрії української інтелігенції, щодо великих перспектив, які відкривались із зняттям заборони друкованого українського слова в Росії: «Вважалось, їй, що національне відродження піде надзвичайно жвавим темпом – українська книжка, українська література і преса розцвітуть буйно та пишно, і відкриють десятками періодичних видань українську землю»⁴. Але виявилось, що позбавлення українського народу національної чи будь-якої освіти негативно вплинуло не лише на національну свідомість, а й на саму можливість читати українські газети чи журнали.

Важливість преси у формуванні національної свідомості М. С. Грушевський визначив так: «Одинока певна дорога його розв'язання лежить через політичне і національне усвідомлення народних мас, а для цього в нинішніх обставинах один спосіб – створення можливо найкращої чи найбільш різносторонньої популярної літератури і преси та їх поширення діяльне енергійне й неустанне»⁵.

Виходячи з важливості цього питання для українського відродження вчений присвячує йому статтю циклу «На українські теми. Видавнича криза». Економічні причини бурхливого розвитку періодики в 1906–1907 рр. Грушевський бачить в перетворенні видавничої справи в капіталістичне підприємство; в надії кредиторів видавництва отримати прибуток з розвитком політичного життя. Але швидка зміна політичних інтересів не дозволила повернути вкладений капітал, що є, на його думку, дуже сумним фактом, з огляду на незвичайно важливе, просто таки універсальне значення, яке здобуває тепер преса в житті суспільства. Особливістю розвитку української преси в Росії є те, що «в теперішніх обставинах вона не може бути ніякою великою силою, яку хто-небудь схотів би купувати, підплачувати з мотивів спекуляційних, чи організувати з сих же мотивів»⁶. Виходячи з цього, він робить висновок про необхідність певного роду «кругової поруки,» для забезпечення підтримки української «інтелігентської книжки,» як це було зроблено в Галичині.

А в іншій статті М. Грушевський з тривогою підкреслює, що «пресою публіка цікавиться мало: в ній все однаково не довідаєшся нічого- про одне не хочуть писати, щоб «не дати матеріалу ворогам», інше замовчують, не осмілюючись сказати те, що лежить на душі. Тому матеріали, що не виходять за межі популярності культури не знаходять прихильної оцінки в українській пресі. Популяризація розцінюється вище ніж самостійна наукова праця, здібність до популяризуванню ціниться більше, ніж знання і досвід. До наукових публікацій пред'являються вимоги фельєтонності і злободенності, від них вимагається не те, щоб вони були совісні, варті та цінні в собі, а щоб були пристосовані до смаку і уподобань легкого читача. Вчений підкреслює шкідливість такого явища для культурного розвитку українського народу. Це ставить українське життя на становище популярного, народного додатка до справжніх сусідніх культур – так як цього й хотіли б вороги українського національного життя. Але це повинні зрозуміти не тільки «робітники нашої преси», а й широкі круги українського громадянства. М. Грушевський виділяє обставини, що сприяють розвитку самої тільки популярної культури: малочисельність інтелігенції, її матеріальна неспроможність, її зденаціоналізованість. Тому така інтелігенція дає тільки дуже слабеньку підставу для розвитку вищих форм інтелігентської культури. Найважливіших факторів такого розвитку - державних і публічних ресурсів, якими підтримується вища культурна робота в інших народів, що живуть господарями на своїй землі на Україні немає. Тому проявляється дуже несприятлива тенденція, на яку орієнтується преса, виходячи із «слабосилості» інтелігенції – це свідоме зниження рівня публікацій, що спричинило до майже повної відсутності видань, розрахованих на інтелектуальну еліту»⁷.

На нашу думку, не втратив актуальності і на сьогодні висновок М. С. Грушевського, що «повнота національного життя не приходить сама, її треба здобути. Щоб стати нацією, для цього мало мати етнографічну фізіономію, етнографічну територію, певну числову, етнографічну масу. Треба хотіти бути нацією, треба в тім напрямі працювати сильно, рушити всі суспільні за-

соби – перетворити потенціальну енергію етнографічного існування в динаміку національного розвитку. Етнографічна окремішність – це статика, національне жите – продукт волі, динамічної енергії народу. Треба для того хотіти, треба робити, треба дерзати»⁸.

У вересні 1907 року в Києві засновується новий орган розповсюдження друкованого слова «Книгарня «Літературно-наукового вістника». До цього часу тут існувала тільки одна книгарня «Київська старина». Для заснування нової книгарні М. С. Грушевським був запрошений Ю. Тищенко-Сірий, який прибув до Києва під псевдонімом П. Лавров. В своїй праці «Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети» він показує, що починаючи роботу в Києві видавнича справа стояла на примітивному рівні в порівнянні з російською пресою. Єдина щоденна на цілу Наддніпрянську Україну газета «Рада» мала всього понад 2000 передплатників і давала колосальні дефіцити, що покривались основним чином з допомоги В. Ф. Симиренка та Є. Х. Чикаленка. «Літературно-науковий вістник» мав тільки 500 передплатників. «Рідний край» пару сотень, і це в той час, коли такі ворожі українському руху та інтересам українського народу московські газети, як «Киевская мысль», «Киевлянин», «Южный край», що виходили в Україні, мали десятки тисяч передплатників, а такі московські журнали дешевої якості, як «Родина», «Нива» виходили мільйонами примірників і мали в Україні сотні тисяч передплатників. Причину такого стану Ю. Тищенко-Сірий пояснює обставинами, в яких доводилось працювати в ті часи. А саме: втрата за часів культурно-національного гніту широкими масами національної свідомості; матеріальний стан українських працівників та умови праці в книгарні⁹.

Однією з причин матеріальної незабезпеченості української преси був недосконалий механізм функціонування передплати періодичних видань, що склався в Україні. Громади, політичні засланці бажали отримувати журнал чи газету для ознайомлення з українським національним рухом, але в переважній більшості безкоштовно, мотивуючи це відсутністю коштів¹⁰. Підтвердженням таких фактів є листівка до канцелярії Товариства «Просвіта»: «Кантора ЛНВ повідомляє Вас, що висилати Вам часопис дурно вона не може. Часопис висилається «Просвітам» на загальних умовах (10 крб.)»¹¹. Враховуючи таку ситуацію редакції періодичних видань вимушені були впровадити такі форми передплати як помісячна оплата та передплата в борг. Характерним прикладом є лист до редакції ЛНВ з Томська: «посилаю частину боргу, вибачте, що ніяк не зможу його за разом виплатити»¹². Редакція ЛНВ з огляду на матеріальний стан деяких категорій населення: учнів, студентів, сільських вчителів, службовців, робітників та селян, надавала пільги при передплаті, коли вона здійснювалась безпосередньо з контори ЛНВ.

Характер відносин громадськості до україномовної преси можна прослідкувати за оцінками редакторів самих двох відомих українських органів: щоденної газети «Рада» та часопису «Літературно-науковий вістник». До Євгена Чикаленка, як до видавця, ставились в колах української інтелігенції дещо стримано, як до багатого землевласника. Але на підставі аналізу його листування з О. Олесем, можна зробити висновок про його безмірну відданість газеті «Рада», яку він фінансував з особистих коштів. Пропонуючи О. Олесю працювати в газеті він попереджає: «щодо гонорару, то на жаль, багато платити не можемо, бо газета поки що не тільки не окупає себе, а дає величезні збитки і тим часом вважаємо потрібним її тягти... Покинуть газету тепер, це значило б відсунути справу нашого культурного відродження на довгий, довгий час. А це був би гріх нашому поколінню на душі і сором на весь світ»¹³.

В листах Є. Чикаленко показує своє бачення подолання причин малого розповсюдження української періодики. Як і більшість українських видань «Рада» виходить у надзвичайно важких умовах, а «ведеться на кшталт звичайних російських газет... Нам треба тільки статей по національному питанню, чого нема в російській пресі. Та за політичні статті [жахають] нас. Сьогодні за статтю Єфремова в №37 «Серед бруду» оштрафували на 300 руб. А не друкуй – обіжаються і одходять од газети, тоді роби сам як знаєш... Господи! І на що ти создав мене видавцем української газети?! Б'єшся, б'єшся, з сил вибиваєшся, а толку мало. Діла наші ліпшають так помалу, що якби так поліпшувалось здоров'я хворого, то лікар давно признав би його безнадійним. Отак і я - тільки «по долгу лікарської присяги» хлопчусь, але певен, що тільки чудо якесь, при сучасних умовах, може нас спасти. Але часи чудес минули»¹⁴.

Є. Чикаленко акцентує увагу на дивній тенденції, що проявляється у відношенні письменників до українських видавців. Одним з таких проявів став конфлікт між О. Олесем та Є. Чикаленком, коли останній від імені Товариства Запомогти Науці, Літературі та Штуці відмовив О. Олесю в позичці за відсутністю грошей. У Євгена Харлампієвича викликає подив ставлення письменників до видавців, як до капіталістів, хоча багато хто з них - члени редакцій і добре обізнані з яким великим напруженням добуваються гроші на видання.

Однак в цьому відношенні показовою є доля самого О. Олесья. Він проводить активну літературно-публіцистичну та редакційну діяльність в багатьох періодичних виданнях. В 1906–1914 рр. О. Олесь співробітник щоденної газети «Рада», заснованої Євгеном Харламповічем Чикаленком. В березні 1909 року він звертається до Є. Чикаленка з проханням допомогти знайти роботу дружині, яка закінчила Бестужевські курси. Сам О. Олесь прагне переїхати до Києва, пояснюючи Є. Чикаленку свої мрії: «Для мене Київ потрібен, як осередок нашого культурно-національного руху. Я охоче жив би там, знайшовши для себе ветеринарну посаду, заробляючи де-що літер. працею. В Києві я бачив би те, що ніколи не доводилось мені бачити в інших центрах. Взагалі за себе в сім розумінні я не турбуюсь і де-небудь примощуюсь в Києві»¹⁵.

І хоча О. Олесь бажав знайти виключно літературну роботу, але редакції «Ради» та ЛНВ були надто слабо фінансово забезпечені. Оскільки за професією О. Олесь був ветеринаром, вдалось знайти роботу в Київській міській різниці. Тут він працює 9 років – з 1909 до поч. 1919 року. В атмосфері кривавого пару, хрипіння й агонії конаючих тварин довелось йому «продовжувати» літературну роботу»¹⁶.

На нашу думку, мав рацію А. Ніковський, зазначаючи: «маємо справжню літературу, але ще не здобули масового рядового читача – отже скільки мужності треба мати в серці, скільки забуття і самопожертви треба, щоб бути українським письменником: творити для народу – і так далеко вперед від нього піти, творити для загального добра – разом з тим забитись на такі самотні високості духа»¹⁷.

Цікавими є погляди самого О. Олесья, як завідуючого київським виданням, які він висловив у статті «Український передплатник». На його думку, передплатниками україномовних видань є співробітники редакцій, «робітники видавця», пайщики, свати і куми, селянські маси і цензура і «тому український передплатник – геть вигадка патріотів, фантастичний плід патріотичної фантазії»¹⁸. Інертність громадянства та його байдужість знищить українську періодику і, як зазначає О. Олесь, «ми знов житимемо без свого прапора, без свого голосу, як кажуть «в міжнароднім концерті». Нас се не лякає, ми навіть не доросли до розуміння всієї ваги, всього значення власної преси»¹⁹.

Фінансові перешкоди українській пресі допомагало долати благодійництво заможних осіб – Є. Чикаленка, В. Симиренка, В. Леонтовича. Найбільш відомим меценатом української преси після 1905 року є Василь Федорович Симиренко – промисловець та опора української культури. Був це, як каже у своїх спогадах О. Лотоцький, з натури «Український Никодим, що свою чинність проводив не на людських очах і не для людського ока, а з почуття обов'язку і глибокої любові до Батьківщини, що були змістом усього його життя. Найбільша його допомога була Науковому Товариству у Києві, «Літературно-науковому вістнику», «Громадській думці», «Раді»²⁰. Підтримував персонально письменників та громадських діячів, М. Грушевському, як редактору ЛНВ, надає кошти, щоб виплачувати підвищений гонорар за твори великої літературної вартості. Сплачував по 100 карбованців за аркуш друку, коли звичайний гонорар був 32 карбованці, щоб сприяти становленню «Літературно-наукового вістника», згуртувати навколо нього українські літературні сили, щоб вони не шукали собі заробітку по російських часописах. В. Симиренко належав до тих українців, які захоплювалися національними справами не лише «до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені»²¹.

Важливий внесок у поширення української книги зробили книгарня та магазин ЛНВ. Для популяризації своєї діяльності книгарнею була випущена спеціальна листівка, де зазначалось про великий вибір українських книжок²². Другим кроком стало залучення українських письменників до співпраці. Наприклад, В. Липинський з Кракова писав: за радою проф. М. Грушевського висилаю до Вашої книгарні 200 серій карток²³. Зокрема, в серію входили портрети 6 українських гетьманів. Крім того, окремими книгами публікувалися твори, які мали національне спрямування. Наприклад, в квітні 1909 р. як свідчить комісійна квитанція було надруковано 84 екземпляри вірша Самійленка «Україні» та 40 екземплярів огляду О. Грушевського «З сучасної української літератури»²⁴. Про результати роботи книгарні та магазину свідчать рахунки різним установам та листи про одержання книг за 1909–1914 рр. Наприклад, в одному з листів українська книгарня і кустарний базар в Петрограді просять прислати видання «Нашим дітям», так як попередній наклад уже розкупили²⁵. Також Українська книгарня в Канаді просила надіслати каталог книг «Літературно-наукового вістника»²⁶. Однак були листи зі звинуваченнями, наприклад, українське земляцтво при Московському університеті залишилось незадоволеним знижкою на книги, зробленою книгарнею ЛНВ, тому не маючи можливості їх при таких умовах оплатити, відмовляється від замовлення²⁷.

Значною перешкодою для розвитку преси були цензурні установи. Повніше оцінити весь трагізм ситуації з організацією україномовних видань в той час і зусилля, мужність та само-

відданість діячів українського відродження, що брались також за цю справу, можна також за матеріалами Тимчасового Комітету в справах друку в місті Києві, створеного для здійснення нагляду за періодичними виданнями 12 травня 1906 року. За наказом генерал-губернатора було покладено «надзвичайно пильний нагляд за редактованим М. Грушевським журналом та його літературними творами, якщо такі будуть видаватись у м. Києві»²⁸. ЛНВ увесь час сприймався тогочасною владою як тенденційний часопис, що сповідує українську національну ідею, а тому вона вживала офіційних заходів, щоб обмежити його діяльність в Києві. В таємному повідомленні від 13 жовтня 1908 року за № 591 про розвиток української періодики зазначалося, що основним прагненням українства, є бажання до виділення із складу Росії та Австро-Угорщини території від Карпат до Чорного моря в «самостійну Україну», виразником цієї тенденції виступає Грушевський М.С. та керований ним ЛНВ²⁹.

Найбільш поширеними на Наддніпрянській Україні були такі види цензурних репресій: відмова в реєстрації україномовного друкованого органу з причин неблагонадійності його програмних ідей; вилучення з тексту вже набраної газети чи журналу речень, що не подобались цензору; заборона вміщувати в україномовних виданнях статті лідерів українського руху, які безперешкодно публікувалися в українських виданнях³⁰.

З настанням періоду століпінської реакції створюються умови для войовничого великоросійського націоналізму, швидкий розвиток якого став серйозною загрозою для українського руху. Характерними для українських видань стають приклади, наведені М. Гехтером у статті в ЛНВ: «За один тільки 1910 рік редактор «Ради» один раз сидів у тюрмі і тричі судився, редактора «Вістника» позивають за надрукування Франкового «Острова Пінгвінів» і за драму Лесі Українки «На полі крові», редакторку «Села» арештовано на місяць, сконфісковано чотири книжки «Вістника», одне число «Села», одне число «Світла», оштрафовано редакторів «Села» на 500 крб і «Ради» на 50 крб.»³¹.

У великій мірі утиски, на думку С. Черкасенка, спричинювались великодержавно-націоналістичною та чорносотенною пресою. Серед найбільш войовничих настроєних видань він називає такі органи, як «Новое Время» й «Московские Ведомости», серед органів в Україні - «Киевлянин», «Подольнин», «Жизнь Волини», «Черниговское Слово». Він відзначає зріст їх особливої активності з 1912 року, яка призвела до перетворення редакцій «в справжній участок і «сыскное отделение», і брудні сторінки обернено в звичайний протокол»³².

З початком Першої Світової війни відновлюється урядова практика щодо української преси, яка існувала до 1905 року, коли українське культурне життя взагалі, а з ним і українська преса, було придушене. З оголошенням війни російський уряд вводить 31 липня 1914 року військову цензуру і видає наказ про заборону друку українською мовою. З цього часу настає перерва в розвитку української преси на Наддніпрянщині, а з успіхами російського війська нищиться українська преса і в Галичині.³³

У січні 1915 року за розпорядженням Головного начальника Київського воєнного округу видання журналу ЛНВ на час дії воєнного стану зупинено. Однак редакція ще сподівається на відновлення випуску журналу, про що свідчить об'ява для передплатників. Варто, на нашу думку, звернути увагу на чернетку проспекту видання журналу на 1915 рік, написану рукою Михайла Грушевського, де він наголошує: «Давні наші завдання – організація української громадської думки, освітлення питань української й індивідуальної культури, виявлення суспільних і політичних течій і напрямків та служіння розвитку української літератури – лишаються тепер, ще в більших розмірах перед нами, коли великі події ставлять перед українським народом нові питання»³⁴.

На жаль, відновлення не відбулось, оскільки одразу після приїзду М. С. Грушевського до Києва 29 листопада 1914 року російська влада заарештувала М. Грушевського як «мазепинця» та «австрофіла», а наприкінці лютого 1915 року, після ув'язнення у Лук'янівській тюрмі, заслала спершу до Симбірська, згодом – до Казані. Та навіть знаходячись у засланні, в листі до С. Єфремова Михайло Сергійович наполягає на важливості відновлення українського друкованого слова. Головний аргумент той, що війна затягується і не можна весь час залишати людей без преси, книжки в нових незвичних обставинах з цілою системою заборон, обмежень всього, таким чином наслідком війни може стати духовне виснаження народу³⁵.

Тому, враховуючи специфіку політичної ситуації, в якій знаходились українці в Росії, а також ту обставину, що тільки революція 1905 року відкрила обмежені можливості для розвитку українських засобів масової інформації, варто погодитись з думкою В. Меші, що значним досягненням українського національного руху можна вважати той факт, що з 1905 по 1914 роки середньорічна кількість друкованих видань становила на Наддніпрянщині близько 13³⁶.

Таким чином, створення україномовних періодичних видань та громадська діяльність редакційних комітетів у 1907–1914 роках сприяла формуванню національної свідомості українців, що стало однією з передумов консолідації українського суспільства.

- ¹ Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) Монографія. – К., 1998. – С. 392.
- ² Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 47–48.
- ³ Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.) Історико-бібліографічний етюд. – К., – 1926. – С. 8.
- ⁴ Доманицький В. Українська преса в 1906 році // Україна. – 1907. – Т. 1. – С. 49.
- ⁵ Грушевський М. С. На українські теми. Недоцінювання // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1911. – Т. 55. – Кн. 7–8. – С. 88.
- ⁶ Грушевський М. На українські теми Видавнична криза // ЛНВ. – 1909. – Кн. 10. – С. 112.
- ⁷ Грушевський М. С. На українські теми. Замість новорічної // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 61–63.
- ⁸ Грушевський М. С. На українські теми: ще про культуру і критику // ЛНВ. – 1908. – Т. 46. – Кн. 10. – С. 122.
- ⁹ Тищенко-Сірий Ю. Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1909–1912). – Нью-Йорк, 1952. – С. 4.
- ¹⁰ Сріблянський М. Українська преса й громадянство // Українська Хата. – К., 1910. – Ч. 6. – С. 396.
- ¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 114. – Оп. 1. – Архів Товариства «Просвіта» у Києві. – № 134. – Арк. 1.
- ¹² Там само. – Ф. 246. – Оп. 1. – Відрізки купонів грошових переказів за 1911–14 рр. – № 7 – Арк. 2.
- ¹³ Там само. – Ф. 15. – Оп. 1. – Особовий фонд О. Олесь. – № 2440. – Арк. 1.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 15. – Оп. 1. – № 2450. – Арк. 1.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 44. – Оп. 1. – № 608. – Арк. 1.
- ¹⁶ Олесь О. Твори в 2-х томах. – К., 1990. – Т. 1. – С. 50.
- ¹⁷ Ніковський А. Українська література в 1912 р. // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – Кн. 1. – С. 172.
- ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 15 – № 1016. – Арк. 3.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 9.
- ²⁰ Цит за: Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989–90. – С. 166–167.
- ²¹ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. III. – Львів, 1926. – С. 18.
- ²² ІР НБУВ. – Ф. 246. – № 4.
- ²³ Там само. – № 75. – Арк. 1
- ²⁴ Там само. – № 16.
- ²⁵ Там само. – № 211.
- ²⁶ Там само. – № 212.
- ²⁷ Там само. – № 213.
- ²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 295. – Оп. 1 – Спр. 20 – Арк. 5.
- ²⁹ Там само. – Спр. 78. – Арк. 39.
- ³⁰ Див: Тимошик М. Про українське питання – з болем і надією. – К., 1997. – С. 29–30.
- ³¹ Гехтер М. Українське життя в Росії в 1910 році // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 125.
- ³² Черкасенко С. Українське життя в 1912 році // ЛНВ. – 1913. – Т. 62. – Кн. 1. – С. 188.
- ³³ Наріжний С. Українська преса / Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К., 1993. – С. 163.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф. 246 – № 8. – Арк. 1.
- ³⁵ Там само. – Ф. 317. – № 339. – Арк. 1.
- ³⁶ Меша В. Українське національне відродження 1905–1914 рр. Історіографія проблеми: дис. ...канд. істор. наук. – Донецьк, 1996. – С. 164.

В статье рассматривается влияние на процесс формирования национального сознания украинцев появление украиноязычных периодических изданий в начале XX века. Подчеркнута роль деятелей украинского национального движения в теоретическом обосновании украинской национальной идеи, в частности М. Грушевского. Рассматривается распространение национального сознания в повседневной жизни украинцев под влиянием деятельности типографии и магазина ЛНВ.

Ключевые слова: национальное сознание, национальная идея, ЛНВ, М. Грушевский, редакционный комитет ЛНВ.

Influence of emergence of the Ukrainian periodicals on the process of formation of the national identity of the Ukrainians in the beginning of the XX century is reviewed in the article. The role of the activists of the Ukrainian national liberation movement and particularly M. Hrushevsky in theoretical substantiation of the Ukrainian national idea is highlighted. Dissemination of the national identity in daily life of Ukrainians through activities of library and shop of the Literature and Scientific Herald is indicated.

Keywords: national identity, national idea, the Literature and Scientific Herald, the Literature and Scientific Herald, editorial board of the Literature and Scientific Herald.